

CASTELAO CON VALLE-INCLÁN

BOROBÓ

O NUEVO CAFÉ DE LEVANTE

«**C**onoci a Valle-Inclán, de lejos, en un Café de Madrid –un café que murió asfixiado por el allegreto de la VII sinfonía interpretada por Corbino y Anguita». Escribe Castelao nunhas das notas escritas en castelán para as conferencias que daría sobre Valle-Inclán, pertencentes ós seus *Cuadernos* (1938-1948). Apunte persoal que logo non aproveitou en ningunha delas.

«Allí se reunían –prosigue anotando Castelao– los jóvenes artistas para beber la Verdad en los labios del Maestro. Y los conté: eran doce (Romero de Torres, Anselmo Miguel Nieto, Ricardo Baroja...) y entre ellos había también un Judas (Ferrándiz, el cura apóstata)». (1)

Dos doce artistas contados polo novo debuxante galego, só dá o nome de tres, pero un deles, Ricardo Baroja, nun entretidísimo libro no que conta e reconta a pequena historia da xente do 98, amplía a ducia de artistas contada por Daniel Alfonso ata a cifra de corenta e cinco. E ningún deles Castelao, quen inda que fose unha soa vez, asistiu á tertulia dos artistas e escritores que facían coro a don Ramón, no Nuevo Café de Levante.

«Allí el excelente violinista Abelardo Corvino tocaba acompañado por un pianista estupendo (que) se apellidaba Enguita», non Anguita. Cando interpretaban *«la Sonata a Kreutzer, de Beethoven, todo el grupo se juramentaba para que ningún parroquiano del café alzara el gallo mientras Corvino y Enguita la tocaban»*, advirte Ricardo Baroja, o rexo augaforista metido a escritor, como o seu irmán famoso.

Castelao puido asistir a esa tertulia durante a súa primeira estancia en Madrid, iniciada en outubro do ano 1909, coa sa intención de doutorarse en Medicina, e a máis íntima de adicarse á arte. Fre-cuenta as tertulias dos galegos na vila e corte, onde

despotrica Basilio Álvarez. Mais, o coterráneo que ten maior audiencia, nas *penas* literarias e artísticas é o xa célebre e pintoresco autor das *Sonatas*.

O noso Daniel chegaría á tertulia presidida por Don Ramón na data intermedia da existencia dela. Pois a *«reunión del Café de Levante duró desde el año 1903 al 1916. Un acontecimiento de importancia mundial deshizo aquella cosa tan pequeña: la guerra europea. Nuestro grupo se dividió en germanófilos y francófilos. Durante estos años pasaron por el rincón del Café Romero de Torres, Miguel Nieto, Ruiz Picaso, Meifrén, Canals, Macho, Penagos, Arteta, García Lesmes, los dos Zubiaurre, López Mezquita, Rodríguez Acosta, Mir, Mongrell, Gutiérrez Solana, Oroz, Moya del Pino, Vivanco, Regoyos, Casas, Ortells, Pinazo, Huerta, Echea, Bartolozzi, Marín el escultor y Marín el dibujante, Sancha, Labrada, Fernández del Soto, Zuloaga, Rusiñol, los mejicanos Zárraga, Montenegro y Ribera; Julio Antonio, Viladrich, Mani, Madariaga, Piñole, los hermanos Oslé, Inurria, todos ellos pintores, escultores o dibujantes»*.

Tal é a arrepiente e case exhaustiva nómina de artistas hispánicos desa época, na que non aparece Castelao, nin ningún outro galego. Ademais concorían á tertulia do Nuevo Café de Levante, de vez en cando, artistas estranxeiros, como Henri Matisse, aínda que supoño que Castelao non coincidiría con el nin menos con Picasso, que marchou a París no ano 1900.

A reunión do Levante *«adquiría gran importancia cuando se acercaban las exposiciones nacionales de Bellas Artes. Los divanes del café se llenaban con artistas provincianos»*. (2)

O PROFETA DA ARTE MODERNISTA

Un deles non sería Alfonso R. Castelao, quen participou naquel ano do III Salón de Humoristas,

pero non na Exposición Nacional. Mais, acudira alí tamén «para beber la Verdad en los labios del Maestro». Escoirándolle as súas orixinais teorías estéticas, que oirían máis ou menos enfeitizados todos aqueles maturos ou mozos pintores e escultores; coma se don Ramón fose o profeta da arte modernista, causando a pavora dos artistas máis delongados:

«Los académicos, los consagrados, los profesores de los centros de enseñanza oficial del arte, nos temían como a la peste» —lembraba Ricardo Baroja.

«— Vaya usted a todas partes, pero jamás al Café de Levante —dijo un ilustre profesor de pintura a su discípulo. —Allí se lleva a la juventud a dar contra una esquina.»

«Muchas veces ha dicho Valle-Inclán:

— «El Café de Levante ha ejercido más influencia en la literatura y en el arte contemporáneos que dos o tres universidades y academias.»

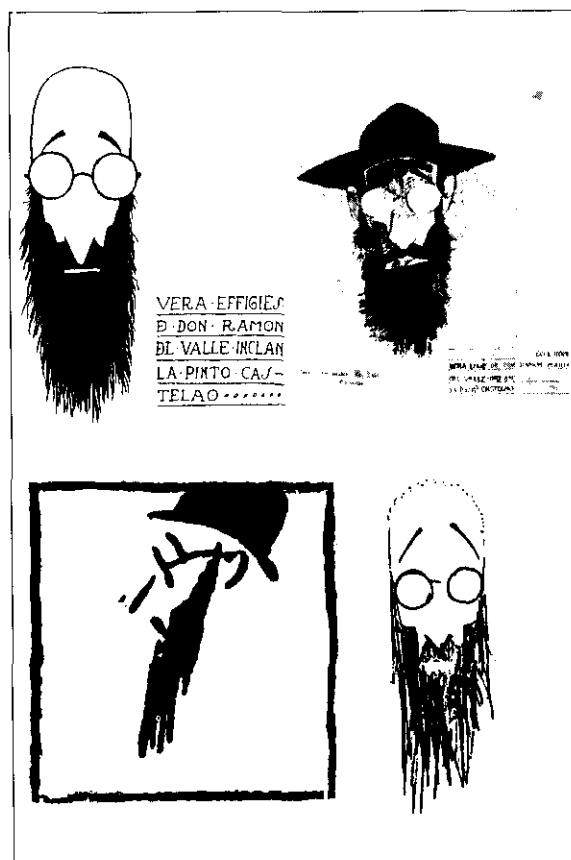
«Puede ser que don Ramón esté en lo cierto» —conclúe o seu gran amigo don Ricardo. (2)

Un daqueles pintores, Moya del Pino, o que despois ilustraría a *Opera Omnia* de Valle-Inclán, retratou así a D. Ramón, pontificando nesa tertulia, no extraordinario de *La Pluma* (xaneiro do 1923) adicado a el, completando dese xeito a narración do augafortista, que por vez primeira aparecera tamén nese número da célebre revista que dirixía Manuel Azaña.

«Recuerdo aún con cierta emoción la primera vez que vi a Valle-Inclán. Fue en el viejo Café de Levante, ya desaparecido, Don Ramón erguía su magra silueta en medio de sus amigos, y en su noble cabeza de guerrero o santo de piedra, los ojos, tras las gafas de carey, tenían un fulgor de cobre. Hablaba de Santiago de Compostela, ciudad maravillosa donde vivió su mocedad turbulenta, y con encendida palabra iba describiendo el Pórtico de la Gloria del Maestro Mateo —suma teológica de los analfabetos y peregrinos gallegos— y evocando las obras ingenuas de los canteros picardos.

Presidía con él este grupo, Ricardo Baroja, y los dos se complementaban como el cuerpo y el alma. Don Ramón era el espíritu. Baroja, la materia en su más noble acepción». (3)

Por certo que veu a dar nun hotel padronés unha excelente colección de gravados do irmán maior de don Pío, tan rexo augafortista, tanto na plástica coma na narrativa.

Castelao, 1939.

A CARICATURA DE VALLE-INCLÁN

Alí naquel café caricaturizou Castelao, por primeira vez a Valle-Inclán, como sinala brevemente no parágrafo dos *Cuadernos*, que ara agora non acabei de transcribir: «Allí estudié —escribía en español o noso Daniel— mi primera caricatura de Don Ramón. Una cabeza en un paño con este título: «Vera effigies de Don Ramón del Valle-Inclán. La pintó Castelao». (1) Se ben escribiu no rótulo da caricatura —cunha letra que empeza a ser a que logo será a tan fermosa e característica da caligrafía galega— a palabra latina *effigies* con dous efes. Para el, diría na súa recorrente conferencia adrede do humorismo, era unha caricatura «fácil polos pelos e os anteollos». (4)

A caricatura era unha «especie de lienzo da Verónica» (segundo explica Lavi, en *O barbeiro municipal*) e foi publicada primeiramente en *Galiza moza*. Unha revista impresa en Vilagarcía, pero composta en Santiago, que empezou a saír en xaneiro daquel ano nove. Dirixíaa Luis Villardefrancos,

tendo a Castelao como único ilustrador, colaborando nela os seus amigos Eduardo Dieste, Ramón Fernández Mato e Manuel Lustres Rivas. Foi na planta baixa dunha casona da rúa de San Francisco compostelá «*en donde se hicieron*—asegún Lustres— *las pocas y estemecidas páginas de aquella revista*». (5)

Castelao. Estudante. Óleo de Corredoira

O RETRATO DE CASTELAO

Esta caricatura é a que aparece mantida polo seu autor, no primeiro retrato de Castelao, pintado por Xesús Corredoira. O artista lugués «*pintón ao xeito persoal*—lembra Paz Andrade— *un Castelao de mozo, con cara aínda pouco feita os anteollos, envolta en remitencias valle-inclanescas. Ata o mesmo de lle poñer ao retratado nas estilizadas mans, a imaxe de Don Ramón, mestre da estética dominante n-aquela hora, polo menos en Galicia*». Este retrato de Castelao, estudante que reproducía Paz-Andrade na monumental biografía de Daniel Alfonso Manuel, deixáronllo as irmás deste, Xosefina e Teresa, ao propio don Valentín para restaurar. (6)

En canto á primeira caricatura castelaína de Valle-Inclán, Xosé Antonio Durán informa, en *El primer Castelao*, que se conserva na Biblioteca Rey Soto do Mosteiro de Poio. Supoño que aínda continuará formando parte dese legado do antigo capelán da Marquesa da Atalaya Bermeja; e quen foi o que bendixo o casamento do seu gran amigo da mocidade; o novo debuxante rianxeiro que lle doou, sen dúbida, a caricatura de quen era para eles naquel tempo, o Mestre da Verdade, cando menos da estética.

En canto á imaxe pública de Daniel Alfonso nes anos, Durán estima que a súa figura, moi repetido motivo das súas autocaricaturas, «*era, en verdad, aparatosa, recordando algunas semblanzas literarias el tratamiento de uno de sus conocidos más admirados, cual era don Ramón María del Valle-Inclán*». Da súa figura, convén recordar, dicía o seu homónimo Gómez de la Serna, que merecía «*el primer premio de máscaras a pie*».

Entre aquelas semblanzas menciona o autor de *El primer Castelao*, a que escribiu o conspicuo crítico José Francés, na eloxiosa crítica que faría del no ano 1912, e que se recolle no apéndice documental do mencionado libro. Alfonso de Castelao —chámalle Francés— «*más que pintor parece guerrero o peregrino, o uno de esos vagabundos místicos y pillos que van por los caminos ubérrimos de su Galicia, la siempre verde y dulce...*» (5)

Son case as mesmas expresións topiqueiras e tan frecuentes respecto a Galicia e ós galegos eminentes, que empregaba, por exemplo, como queda dito, Moya del Pino para retratar a Don Ramón: «*su noble cabeza de guerrero... su mocedad turbulenta... los analfabetos y peregrinos gallegos*». (3)

Aínda que Ricardo Baroja se esquecese de Castelao cando fai a lista dos artistas do circo de Valle-Inclán, xa viña sendo moi apreciado no ambiente universitario de Compostela, como divertido caricaturista, así como nas cidades que percorría a estudantina, debuxando o tuno rianxeiro ante o público os trazos dos políticos, escritores e artistas máis famosos. E xa probara sorte, na praza artística madrileña, enviando o ano anterior, ou sexa o 1908, ao II Salón de Humoristas un par de estampas que non pasan de todo desapercibidas para a crítica.

NO TRÁXICO ANO NOVE

En canto ao Ano Santo, e tráxico, de 1909 fora, dende o principio, moi axitado e trascendental na

vida de Daniel Castelao. Xa en xaneiro nace tamén a revista *Vida Gallega*, fundada e dirixida por Jaime Solá, da que o novo caricaturista rianxeiro será o seu director artístico, e na que ha de colaborar moito tempo; o que lle pesará máis adiante, como confesaría nun parágrafo da súa disertación sobre o humorismo. Di así:

«Na miña primeira mocidade, dina da Casa da Troya, cand' a miña i-alma sofía de xarampón e non pensaba máis qu' en saír de tuno tocando a guitarra pol-as rúas, fixen os primeiros dibuxos humorísticos n' unha revista pr' americanos. Acúsome de ser eu quen dou empezo a esas carantoñas porcas, a ises monicreques noxentos, a ise humorismo de taberna que aínda hoxe campa na mesma revista para regalía dos licenciados da Universidade. Abofado de vergonza, confésome culpable e renego da miña primeira mocidade». (4)

Non se prestaba para ese tipo de humor chocalleiro, precisamente, o que ocorreu xa o 27 de abril dese ano, no que se consumou o plebicidio de Oseira, que debeu conmover moito ao estudante de Medicina, de último curso, que inda no febreiro anterior andaba de Tuna. *«As forzas de tricornio, mal empregadas, dentro da eirexa monasterial, mataron a sete labregos e feriron a doce. Semellante traxedia foi cedo forte alcaloide das rebeldías do artista. Moito máis ao ser pouco despóis repetido o drama en Nebra, Sofán, Sobrado»*, lembra Paz Andrade eses terribles sucesos, co seu peculiar estilo; dos que se esquecen as noviñas e tan científicas historias de Galicia, nas que busco en van algunha referencia a tales rústicas traxedias.

Termina Daniel Alfonso Manuel a súa carreira nos exames de xuño, e aprémíase a concorrer, con outras estampas, á Exposición Rexional Galega, celebrada no flamante pavillón da Ferradura, co gallo do Centenario da Guerra da Independencia, en Galicia. Vén inaugurala o rei Alfonso XIII, así como os demais actos da conmemoración e o Xubileo; acompañado do seu goberno que é o de Maura. Coincide que o día do Patrón dourado, no que o monarca presenta a ofrenda, estala a Semana Tráxica en Barcelona. Provocada polo envío de tropas a Marrocos, para reprimir as agresións ás Minas del Rif, a principios daquel mes.

Iso non impide que Castelao –nese tempo, un mozo maurista– gañe Medalla de Ouro, naquela exposición que inicia a serie das colectivas galegas, ás que sempre concorrerá. Presentou un tríptico que inda colga na súa casa de Rianxo. Logo do seu

triunfo, e co título de licenciado en Medicina e Cirurxía no peto, é cando, en outubro, vai a Madrid, co pretexto de estudar o doutoramento. E chega a tempo, seguramente, para ver as súas estampas colgadas no III Salón de Humoristas, onde xa chama a atención de Valle-Inclán. Quen, se cadra, o animou a acudir a aquela tertulia súa, da que xa empecei falando.

Retorna á súa vila Daniel Alfonso no verán seguinte, terminado o curso de doutoramento, do que non sabemos cántas materias aprobou, anque si se sabe que nunca fixo nin presentou a súa tese de doutoramento. Chega co tempo, e as inquietudes políticas veciñais suficientes, para crear, o 17 de xullo de 1910, *O Barbeiro Municipal*; onde fará famoso ao odiado cacique Viturro, coas súas innumerables caricaturas no que o retratou física e politicamente.

WENCESLAO DESCOBRE A INFLUENCIA DE DON RAMÓN

Xa no ano 1912 volve a Madrid, para expoñer, en soidade, no Salón Iturrioz, por vez primeira. E para participar ademais na I Exposición de Arte Gallego, organizada polo Centro Gallego (supoño que presidido xa entón por Basilio Álvarez, ou García Martí), con moita solemnidade, dado que tamén o inaugurou Alfonso XIII, coa súa Real Familia.

Trasládouse aquela I Exposición Rexional, no verán, a A Coruña, e alí a presenza das obras de Castelao e Corredoira, que seguían unha andaina paralela na súa traxectoria artística, motivan o interese da crítica que descobre a súa vinculación co maxisterio estético de D. Ramón María del Valle-Inclán.

A amizade de Castelao e Corredoira pódela ser a consecuencia lóxica e persoal do emparellamento estético de ámbolos dous, percibida xa ó principio das súas carreiras artísticas pola crítica coruñesa. Ocorreu á raíz da citada Exposición de Arte Gallego celebrada na Marineda da Pardo Bazán, no verán de 1912, nas aulas do Grupo Escolar Da Guarda. Alí observaron, non sei se por primeira vez, uns entón mozos comentaristas de *El Noroeste*, a influencia da modernista prosa de Valle-Inclán na obra plástica de un e outro artista. O seu paralelismo pictórico tería, pois, unha común raíz game valle-inclanesca.

Foi seguramente Wenceslao Fernández Flórez quen apreciou denantes o influxo de Don Ramón María na arte caricaturesca do seu grande amigo Daniel Alfonso: «*Sus caricaturas, como las novelas maestras son sugeridoras de ideas para el contemplador. En la Exposición, La loca del monte, La bohemia aldeana, cuentos sombríos de Valle-Inclán, con su mismo espíritu, con su mismo ambiente, nuestro e intenso*». Escribía o mozo Wenceslao, no xornal en que axiña debuxará Castelao, o día de Santa María de todo o mundo (15-VIII-1912), cando en Italia é o ferragosto.

O OUTRO RAMÓN MARÍA

Vintetantos días despois, outro mozo e talentudo colaborador do *Noroeste*, con maior agudeza crítica, estende ata Corredoira o morbo decadente das *Sonatas*. Mentres que para el os cegos de Castelao «*están arrancados de la realidad aldeana y constituyen la mejor ilustración posible al admirable y ultragalego Malpocado de nuestro Ramón del Valle-Inclán*», anima ó pintor lugués para que se libere «*de falsas sugerencias literarias y en vez de hacer pintura funambulesca*» deixe que a espontaneidade do seu temperamento se infunda na súa obra.

Aquelas suxestións literarias, son evidentemente as do que era xa o xenial creador de dúas das tres *Comedias Bárbaras*; en quen, segundo o articulista do *Noroeste*, vivían embruxadas as características espirituais da nosa terra, entre elas «*la maraña de alucinaciones y de terrores ultrahumanos*». Apreciando ademais naquel ultracrítico mozo que para ser propiamente galegas ás obras de Valle-Inclán sobrábanlle o refinamento italianizante e faltábanlle o humorismo galaico de Luís Taboada, Enrique Labarta e Linares Rivas!

O autor deste artigo, Ramón M^a. Tenreiro, «*hoy apenas es conocido. Nació en La Coruña en 1879, fue abogado y colaborador de revistas literarias y cultivador de la novela*». Tal como escribe Eva Lloréns, nunha nota das páxinas do seu insuperable libro *Valle-Inclán y la plástica* (Insula, 1975), adicadas a estudar a impronta do gran Don Ramón María na creación pictórica dos seus dous paisanos. (7)

Aquela malquerencia que se advirte na crítica do esquecido Ramón María respecto ó seu dúplo e tan célebre tocaio non empece para que se extraia do esquecemento aquel interesante personaxe coruñés, que foi entre outras cousas, o mellor e máis abon-

doso traductor do alemán ó español no século XX. Deputado da ORGA, algo banqueiro por parente dos Pastor; coxo como Romanones, o santiagués Coxo Moreno (Tilve) e tantos outros políticos de antano, cal Fernando Garrido e demais coxos federais e utópicos. Sufriu, máis dunha vez a inquina de Valle-Inclán, e gozou da amizade parlamentaria de Castelao, que o fixo protagonista dunha das súas máis saborosas anécdotas.

MUTUA INFLUENCIA

Eva Lloréns, a ilustre filla de D. Francisco, o maxistral paisaxista, co seu saber estético que lle vén de casta e que fan dela unha excelente pintora e, por riba de todo, unha agudísima investigadora das raíces plásticas da obra de Valle-Inclán, formula a cuestión da influencia do Gran Fablistán sobre a arte de Castelao, e viceversa. Eu diría que tanto no pictórico coma no literario.

«*Valle-Inclán —escribe Eva Lloréns— mantiene estrecha amistad con algunos pintores gallegos que van a ser influidos por su concepto plástico de Galicia. Castelao y Corredoyra son los dos más significativos. Ambos pintores, además de ser influidos por las ideas estéticas del escritor gallego, van a influir en su obra. La deformación expresiva y formal de la obra de Corredoyra incluye muchas semejanzas con las deformaciones de Valle-Inclán. Su temática es también semejante, pero el pintor lucense, que nunca llegó a disfrutar de la fama, parece que siguió muy cerca la obra de Valle-Inclán y la de Castelao tomando cosas de ambos.*

Es pues en Castelao donde debemos encontrar la inspiración plástica de algunos de los temas en la obra de Valle. A nosotros nos parece que la relación Valle/Castelao no se ha estudiado todavía con el interés que merece. Incluso cuando se habla de un tema como el de los ciegos, un tema común a ambos artistas, la crítica no se ha fijado en la íntima relación entre ellos.

OS CEGOS DE ÁMBOLOS DOUS

Se ben transcribe Eva a continuación un artigo de Enrique Segura Covarsi, titulado «Los ciegos de Valle-Inclán», publicado no número 17 de *Clavileño*, en 1952; no cal este escritor, e tamén pintor, sinala incialmente que os cegos galaicos «*son tan*

distantes de los ciegos castellanos, sentenciosos, de las novelas picarescas!». E incluso pon entre admiración esta... sentencia súa, coa que non estou nada conforme.

«El ciego es además —continúa Segura— un elemento constante del campo gallego y Valle como Castelaio lo utilizan en su obra para simbolizar, para poner de relieve aspectos de la vida gallega, de la vida española, de la España que vivían y que pintaban. Los ojos son una preocupación temática del prerrafaelismo, y como tal pasan a la obra de Valle, pero la falta de la vista es lo que manejan los dos artistas con insistencia».

Eva Lloréns, nunha nota ó artigo que transcribe, non atopa «ninguna relación entre esta preocupación prerrafaelista por los ojos y el tema de los ciegos, como encuentra Segura Corvasi. Nos parece muy distinto tema —engade Eva— y la conexión sólo una coincidencia. Lo que sí nos interesa dejar reseñado aquí es que el ciego representa una temática recurrente a ambos artistas pontevedreses y en el caso del gran caricaturista es además una obsesión personal: en 1923 Castelaio empieza a perder la vista hasta llegar a la ceguera».

Logo non se sabe onde acaba Segura ou volve a escribir a Lloréns pola súa conta. Pero sexa de quen sexa, o que se di a continuación, paga a pena transcribilo tamén: «El ciego, en Valle y Castelaio, tiene una fuerza expresiva de intención negativa y crítica; su presencia abundante en la vida nacional es un ejemplo vivo de la pobreza de España. De la pobreza y de la ceguera del pueblo, de su aceptación pícaro, de un subsistir por medio de la limosna. Los ciegos de Castelaio se parecen y se comportan como los ciegos de Valle-Inclán, son producto de la reacción frente a ciertas vivencias y tienen un mismo sentido de arte comprometido, preocupado por lo social».

Non sei qué opinarían hoxe destas consideracións os membros da Organización Nacional de Cegos. Os cegos do cupón que aparecen na miña *Rianxada*, tralos de Don Ramón e máis Daniel:

*Cego eu, agora do cupón
por levar boina, gafas e bastón.*

Os ollos da narradora cega de *El embrujado valleinclanescos* —cita Eva Lloréns— «tenían la inquietud de las imágenes apresadas en los espejos mágicos».

«Hay algo de este espejo mágico en los paisajes de Castelaio que rodean sus figuras solitarias y mendi-

cantes. De espejo deformador de todas ellas, cuando alargan las manos en demanda de auxilio en un vacío desolador. La caricaturización de tipos es un elemento primordial en el arte del pintor gallego. Que mejor prueba que su libro *Cincoenta homes por dez réas*! ¡E que homes!... Personaxes de novela, todos eles...

Como exclama o noso Daniel na introducción dos seus *Cincoenta homes*, citada pola sutil ensaísta coruñesa, quen sostén que «estos homes de Castelaio están emparentados con muchos de los hombres de Valle y Galicia está detrás de ellos». (7)

AFINIDADES GOYESCAS

Alejandro Casona, o famoso dramaturgo, transterrado tamén en Bos Aires, asiste á estrea de *Os vellos non deben de namorarse*, e logo escribe unha admirable crítica da obra teatral de Castelaio: «Goya, Solana y el Valle-Inclán de los esperpentos son sus antecedentes más claros y preclaros. La Galicia eterna y fuerte, no la dulzona del regionalismo de exportación, se hace ahí presente vestida con las caretas esenciales de su gesto rural». (8)

Esta vinculación de Castelaio con Goya e Solana, non é ponderada sen embargo por Eva Lloréns; quen no seu extraordinario libro adica vintese paxinas, repletas de saber literario, á conexión da obra de Valle-Inclán coa de Goya, e aludindo asimismo a Gutiérrez Solana. Observa Eva «que el adentramiento de Valle en lo pictórico sigue una curva que va desde los prerrafaelistas, pasando por El Greco, hasta Goya». E sigue estudiando a evolución estética de Don Ramón que lle permite xogar, na súa etapa esperpéntica, co futurismo, cubismo, surrealismo, e incluso no capítulo culminante parangona a súa obra literaria coa pictórica de Picasso. A España esperpéntica alcanzaría o seu cénit no *Guernica*. (7)

Mais de Castelaio nada di neste percorrido da ensaísta polos *ismos* cultivados polo maturo Don Ramón. Esquecemento que non sufrirá Xosé Antonio Durán, nas páxinas de *El primer Castelaio*. Tres anos antes (1972) de que saíse do prelo *Valle-Inclán y la plástica* (1975), da nosa admirada Eva.

Pois xa dicía Durán: «Goya ha sido para Castelaio, como para Valle-Inclán, el apoyo cercano y el ejemplo más preclaro de cuantos ellos intuían...». E lembra que o parentesco con Goya de Castelaio foi destacado pola crítica bastante despois de que o debu-

xante rianxeiro reinterpreta-se en *El Barbero Municipal* os *Caprichos* de Goya, achegándose ao plaxio.

Así naquela caricatura anticaciquil na que se levanta a lousa da Xustiza, que é clara recreación do capricho preferido por Baudelaire; o que ten como pé *¡E ainda non se van!*

Tal parentesco goyesco convértese nun tópico dende que as estampas do álbum *Nós* se expoñen por toda Galicia e na cidade osárea, no 1920. Pero este tópico, este lugar común da influencia do xenial pintor aragonés no debuxante galego, analiza o mesmo Durán en catro enxundiosas páxinas de *El primer Castelao* que non teñen volta de folia. Baséase nelas para escribir logo que «Goya ata a los círculos del tiempo a dos hombres de edades diferentes, pero con preocupaciones y admiraciones comparadas, las Cousas y los Retrincos de Castelao serán, en su aparente modestia, creaciones presentables junto a las de don Ramón del Valle-Inclán, creaciones que están entre sí relacionadas. Castelao es en sus logros expresivos la mejor ilustración del esperpento valleinclanesco; la mejor sin duda».

E insiste Durán en que «Goya ha sido para Castelao, como para Valle-Inclán, el apoyo cercano y el ejemplo preclaro de cuanto ellos intuían; que no hay género menor ni escalones en los pensamientos de las gentes que piensan; que lo popular, lo llanamente popular, no está en los libros como el lenguaje de esas gentes, que un ciego cantor es en sus canciones, en las poses y en las narraciones hechas en voz baja una fuente de arte». Ou sexa, que non só son protagonistas das súas *Comedias Bárbaras*, e das súas *Cousas*, senón tamén fonte das súas escenas, dos seus contos.

Coinciden Valle-Inclán e Castelao no aprecio que teñen por «los pliegos de cordel y los cantares de ciegos cantores. De éstos (a Daniel, o noso) le interesa tanto la figura como el género, los persigue por las romerías y llega a profesarles amistad».

Outro mecanismo narrativo que utilizan os dous egrexios escritores arousáns é —asegún Durán— a de situar a historia, ambigua e imprecisa, na época dos avós, dun xeito semellante ao que fan os cultivadores do realismo máxico.

Mais, a fidelidade etnográfica, polo que respecta a Castelao —sinala o seu exacto e penetrante biógrafo de Villafranca do Bierzo— «es notable tanto en el relato de los ceremoniales de difuntos como en el ritual lúgubre y escatológico de las misiones». Aínda que este ambiente de medo e misterio, ao cargarse de humor, se troca na esperpéntica creación que veñen ser as *Memorias dun esquelete*. (5)

OS VIEIROS DO ESPERPENTO

Se a arte caricaturesca de Castelao é a mellor ilustración do esperpento valleinclanesco, o mesmo se podería dicir en canto ás *Comedias Bárbaras*, aténdose á cronoloxía das respectivas obras, literaria unha, plástica outra. O mesmo ano da súa voda (1907) Valle-Inclán comeza a publicar as primeiras pezas dese tríptico dramático tan esencialmente galego: inaugurouno *Aguila de Blasón*, e paralelamente sae *Romance de Lobos*, como folletón de *El Mundo*. Supoñendo que Don Ramón empezou a apreciar as caricaturas de Daniel Alfonso, naquel outono do ano nove, nada puido afectarlle á tipoloxía das súas primeiras *Comedias Bárbaras* os trazos, inda chocalleiros, dos seus debuxos.

Mais conforme avanza o século, a arte caricaturesca de Castelao vai profundándose e depurándose ata culminar na marabilla dos debuxos que integrarían, moito máis tarde, o *Álbum Nós*. E así o interese de Valle-Inclán, pola súa interpretación da caracterioloxía galega, iría medrando, e pode que deixase amósegas en *Cara de Plata* e *Divinas Palabras*, pezas coetáneas ou posteriores á divulgación, en 1920, daquelas xeniais caricaturas, que ata 1931 non serían publicadas no precioso álbum. Dese xeito tería razón Eva Lloréns ó afirmar que é «en Castelao donde debemos encontrar la inspiración plástica de algunos de los temas en la obra de Valle». (7)

Estas consideracións afectan singularmente ó terreo e á humanidade das *Comedias Bárbaras* e demais obra valle-inclanesca de clima galaico. Sen embargo queda pendente o que insinúa Xosé Antonio Durán, cando alude ás *Cousas* e ós *Retrincos*, ás prodixiosas micronarracións de Castelao que poderían ser a «millor ilustración do esperpento valleinclanesco». (5)

Ilustración literaria, digo eu, máis que gráfica, pois a letra de Castelao predomina sobre o debuxo nas *Cousas*, e este desaparece nos *Retrincos* (ilustrados por Maside). Máis que ilustracións sería pois inspiración literaria. Ou se cadra unha dualidade, unha sincronía na ideación do esperpento. Se repasamos a cronoloxía de ambas obras literarias, vemos que Castelao publica *O ollo de vidro*, que leva como subtítulo *Memorias dun esquelete*, no ano 1922, e as *Cousas* catro anos despois. En canto ós *Retrincos*, xa son moi posteriores (1934) para que puidesen viaxar na malera esperpéntica de Don Ramón. As *Cousas* publicáronse o mesmo

ano que *Luces de Bohemia*, e un ano antes que *Los cuernos de Don Friolera*.

Valentín Paz Andrade, en *La anunciación de Valle-Inclán*, fai un estudio moi atinado das fontes etnográficas e artísticas galegas do esperpento, e pensa que os ollos, de visionario, de Don Ramón, descubrían un delicioso esperpentismo na pintura de Laxeiro «y formas más atenuadas en el desgarr, pero entrañablemente afines por la sustancia humorística, en el Castelaio del album Nos, de Os vellos non deben de namorarse, de Os dous de sempre...». (9)

O meu centenario mentor, Ánxelo Novo, preguntoume o outro día, no seu pombal de Grovas se caben situacións tan esperpénticas coma a de dona Micaela (a nai das criaturas en augardente) ou a dos dous *lances* (o da vaca e o da cadela)?

Respondínlle a don Ánxelo que, se cadra, a influencia de Don Ramón e de Daniel foi recíproca. Anque é maior e máis antiga a do Profeta da Arte Modernista no novo debuxante que acabaría sendo o Guicero da Galeguidade. E dende que se coñeceron, naquel vello Nuevo Café de Levante, camiñaron paralelamente polos vieiros máis avanzados daquela esperpéntica España que Castelaio lle axudou a Valle-Inclán a descubrir.

O GRAN PONTÍFICE DOS FOULARDISTAS

«El renacimiento literario gallego planteó una lucha civil de lenguas hermanas. De un lado Rosalía de Castro; del otro Emilia Pardo Bazán. Y en el fragor de la controversia surge un gallego extraordinario —mitad pueblo, mitad señorío— y su voz calma las ansias divergentes. Se llama Don Ramón del Valle-Inclán, hijo del renacimiento literario de Galicia y el mejor artista de la España contemporánea». (10)

Este texto, escrito en español por Castelaio, mostra nidamente a súa admiración por Valle-Inclán que conservou toda a vida. Podería ser considerado Daniel nos anos vinte como o máis destacado dos discípulos que tiña o seu extravagante mestre gratuito; aquel Profeta da Arte Modernista dende principios do agora pasado século.

Pero no San Xoán de 1922, un par de mozos vangardistas: Manoel Antonio, o poeta, e Álvaro Cebreiro, o debuxante, asinan o célebre manifesto, chamado *Máis alá*, que no seu II fragmento, titulado *Pollitos bien*, comeza invocando a Valle-Inclán dun xeito non moi respectuoso:

«Maestre: Chamámoslle maestre por ser vostede o «maestro» da Xuventude imbecil de Galicia. Noso non; que, endebén, sabemos comparar a súa moderidade coa cobardía do debre (débil) que tan só pode vivir facendo claudicantes concesións ó forte». (11)

¿Non se sentiría ofendido Daniel Alfonso por ese vituperio dirixido á aparvada mocidade do seu tempo? Castelaio contaba entón soamente trinta e seis anos. «Cangado coas miñas tres boas ducias de anos aínda estou disposto a guindar con todo canto sei e escomenzar de novo». Díciálle a Manoel Antonio na primeira carta que lle enviou despois de que este escribise el só, e firmase con Cebreiro, o *Manifesto*; inspirado certamente por Antón Villar Ponte, tan irmán sempre de Castelaio.

Era pois Daniel Alfonso aínda novo, pero non se molestou nada porque o seu moito máis novo conveciño (anque Daniel xa moraba daquela en Pontevedra), cualificase ó seu admirado Don Ramón de maneira tan procaz. Todo o contrario, xa que nesa primeira misiva lle dí:

«Eu atopo moi ben o manifesto, moi ben, moi ben. Nin seguir retratando coa inconsciencia dunha máquina as cousas da Natureza nin sacar as cousas da cabeza coma as arañas o fio do cío».

(Borobó pensa que ten dereiro a transcribir canto lle peta do *Epistolario de la Manoel Antonio*, publicado por García Sabell —e reproducido en parte nos volumes 27 e 30 de *A nosa literatura de A NOSA TERRA*—, pola sinxela razón de ser un dos catro que atoparon as cartas, co retrato pintado por Maside, e outros moitos papeis, ata entón choidos, do poeta de *De catro a catro*).

Nin menciona Castelaio a Valle-Inclán en ningunha das tres cartas que neses días lle escribe ao autor do *Máis alá*. Anque na segunda o informa da trascendencia que tivo o seu arrichado escrito: «Querido irmán: o voso manifesto dou que falar e que escribir, cousa que proba ben claro que non fixechedes mal en dalo o día. Na Zarpa de Ourense (o periódico de Basilio Álvarez), escriben Villar Ponte, Risco e Euxenio Montes. Villar Ponte (Antón) defendeuse de que o considerasen pai do neno. Risco aproveitándose para mallar no foulardismo e o Euxenio Montes, que presume de xefe da nosa xuventude, pra dar consellos».

O futuro fascista (Montes foi un dos primeiros que houbo en España, xunto con Sangroniz e Rafael Alberti!), cabe preguntar, ¿consideraríase xefe daqueles imbeciles?, «dise fato de cabezas focas, nenos foulard e de rubí, engaiolados polo innegable

prestixo da prosa» valle-inclanesca, como se dicía no *Manifesto*.

Vicente Risco ensinaba, na *Zarpa*, no que consistía o *foulardismo*: «E unha doenza que se da na nosa banda atlántica. En Galiza non infestou máis que a lingua de Cervantes –Ortiz Novo, Portal Fradejas, Barbeito Herrera...– mais Portugal achase inzado de foulardismo... Nos temos un Gran Pontífice do Foulardismo, que non é noso: Valle-Inclán. Eu penso –sinala Risco– que o descubridor da escola fun eu; o público denunciador foi Antón Villar Ponte... quen atopou para bautizala un nome sedoso, vaporoso –iles se cadra dirían inconsútil– que lle cadra moi ben: foulard, que o hai de seda a 6 ou 8 pesetas a vara». (13)

Don Vicente, que arremete contra os *foulardistas*, mostraríase sempre como un devoto lector do Gran Pontífice do Foulardismo; o mesmo que Castelao. Basta ler, na súa *Leria*, o sabio artigo sobre *Valle-Inclán e as supersticións de Galicia*. (14) Pero vese que a Risco lle semellaban uns imbéciles aqueles discípulos, chamados *foulardistas*, que lle saíran a don Ramón. E os seus nomes tamén aparecen, de vez en cando, no *Epistolario* de Manoel Antonio, e que pola escaseza de notas, apenas se sabe quen son. Se ben eu estou disposto a informar a Axeitos –que me parece que traballa no seu esclarecemento– acerca deles. Pois tiven o lecer de coñecelos... de vista.

O ENCONTRO EN MADRID

As relacións persoais entre Valle-Inclán e Castelao foron moi esporádicas durante unha chea de anos. Quizabes se verían algo máis na época na que Don Ramón morou na Casa da Merced, o antigo priorato sito entre A Pobra e Boiro. Poida que se encontrasen algunha vez na casa do pai de Fernández Mato en Cespón; onde o fillo, tan amigo de Daniel e virtual discípulo do *Profeta del Modernismo*, adoitaba invitar os seus compañeiros de letras e de farras, especialmente o día do seu santo, que viña ser o da romería de San Ramón de Bealo; á cal irían os artistas alí invitados a *tomar o pulpo*; antes de xantar na casa paterna daquel irrepertible presidente da Tuna.

Xuntaríanse alí no día de San Ramón, dalgúns daqueles anos esperpénticos que van da I Guerra Mundial á Dictadura do xeneral Primo de Rivera, se cadra Valle-Inclán e Castelao, García Martí, Lustrés Rivas e outros escritores oriundos do Barbanza, que viñan a ela de veraneo.

Tamén serían obsequiados no Pazo de Sandrenzo, propiedade dun bo fidalgo da estirpe dos Caamaños; quen lle encargou ó artista rianxeiro a pintura dunha sala ou do comedor pacego. Logo de finir o cabaleiro, a súa viúva mandou derrubar a torre que lle daba *alcurnia* ó pazo, porque deixaba filtrar moita humidade. As pinturas de Castelao, de quen xa ninguén alí sabía nadaña, foron encaladas por mor da hixiene franquista. Isto contoumo o meu bo amigo, o coronel Caamaño, actual señor do Pazo de Sandrenzo.

Logo pasaron lustros enteiros sen que os dous grandes arousáns tivesen lecer para atoparse. Ata que chegou a República e Alfonso R. Castelao foi elixido deputado a Cortes Constituíntes, pola circunscrición pontevedresa. E pouco tardaría en encontrarse en Madrid con D. Ramón María del Valle-Inclán. Posiblemente na rúa de Alcalá, pola que D. Ramón ruaba a cotío indo para as súas tertulias do Café Regina, na mañá, ou da Granja El Henar, pola tarde; provocando coa súa célebre e estrafalaria figura a admiración e o abraio dos vian-dantes. Se ben puido ser o encontro na docta casa do Ateneo, aquela vez, que apunta tamén Castelao, ó final das súas notas sobre el:

«Valle-Inclán queríame. Un día en Madrid estiven con él no Ateneo. Acababa de vir a República. Don Ramón comentou cando eu me fun: Castelao está avergonzado de ser Diputado.»

Anque sería nun daqueles cafés da *Ca'Alcalá*, onde ocorreu a outra anécdota que Castelao apunta tamén no seu caderno, e que logo repetiría nas súas conferencias adrede de Valle-Inclán:

«Don Ramón era gallego como yo. Era de la Ría de Arosa, como yo. Pero no sabíamos si había nacido en Vilanova o en el Caramiñal –dos pueblos situados en orillas opuestas–. Y entonces yo recurrí a un ardid para averiguarlo, antes de que fuera descubierta su partida de bautismo. Dibujé un mástil con una bandera flotando hacia la derecha y le pregunté a Valle-Inclán: ¿Qué sensación le da a usted esta bandera? Y don Ramón me contestó sin vacilar: El viento sur. Y desde entonces quedó averiguado que Don Ramón era de Vilanova, porque si fuese de Caramiñal me hubiese dicho: El viento norte.» (1)

Para entender ben esta anécdota dos ventos, hai que fixarse no mapa da Ría de Arousa, e ver que o Caramiñal, ou sexa, na toponimia das *Comedias Bárbaras*, a Viana do Prior, está na beira setentrional dese Mar Tirreno; a ourela coruñesa; e en fronte, Vilanova, na beira meridional, é dicir, na ourela pontevedresa.

Naqueles días Don Ramón era o protagonista da inmensa maioría das anécdotas que se contaban na capital da flamante República. Sendo recollidas na *Croniquilla* do xornal *Ahora*, o periódico de máis venda naqueles días, que pagaba un peso dos de entón por cada unha. Foron reproducidas logo por Francisco Madrid na *Vida activa de Valle-Inclán*, centón de moitos testemuños sobre a vida e a obra do gran fablistán das Españas. (15)

Castelao faise eco daquelas faladurías a mantenta de Valle-Inclán, cando escribe estas liñas nos seus *Cadernos*: «Don Ramón tenía un reloj de oro empeñado en treinta duros. España no podía sostener dignamente a un artista tan extraordinario. Aquella frase de Primo de Rivera aplicada a Don Ramón fué lo único ingenioso que dijo el dictador: Ilustre escritor y extravagante ciudadano. No estaba mal, no». (1)

A LECTURA DE DIVINAS PALABRAS

A instauración da República removeu o clima cultural de Madrid, e tamén se deixou sentir no ámbito teatral, no que empezou a valorarse escenicamente a obra dramática de Valle-Inclán, tan louvada xa, dende a perspectiva literaria. Así, o 3 de xuño de 1931, estrea no Teatro Muñoz Seca, a compañía de Irene López Heredia, *a Farsa y licencia de la Reina Castiza*, con decorados de Salvador Bartolozzi, estupendo ilustrador de contos infantís.

Acórdome, como se fose antonte, ler no semanario gráfico *Estampa*, irmán maior daquel xornal *Ahora* (onde colaboraba Don Ramón) as follas adicadas a esa estrea, con moi boas fotografías, nas que destacaba a fermosura resplandecente, e un pouco *xamona*, da López Heredia, interpretando a *Reina Castiza*. Logo lería o texto da comedia valleinclanesca que apareceu axiña na colección periódica de pezas teatrais que tamén se chamaba *La Farsa*. E xa nunca máis se me esquecería o gracioso preludio daquela farsa de muñecas, onde a *musa moderna* de Don Ramón:

*se cimbra y se ondula,
se comba y se achula,
con el ringorrango
rítmico del tango.*

No mesmo ano, o once de novembro, a mesma compañía, no mesmo teatro, reestrea *El Embrujo*, do mesmo xenial autor, e dirixida por el, pero con decorados de Mignoni. Confeso que este reestrea non quedou gravado na memoria daquel mozo, incansable lector dos periódicos que traían as novidades artísticas ocorridas arredor da Cibeles.

Tampouco deixou impronta no meu caletre —seguramente distraído polos estudos, ao comezar o curso 33/34 na Universidade compostelá— o acontecemento teatral que significou a maior aproximación persoal entre Valle-Inclán e Castelao: a

Castelao na lectura de
DIVINAS PALABRAS

lectura e os ensaios de *Divinas Palabras*, representada, no Teatro Español, pola compañía de Margarita Xirgú e Enrique Borrás, que dirixía Cipriano Rivas Cherif. (16)

Acababa de ser nomeado Don Ramón (8-III-1933) director da Academia Española de Bellas Artes en Roma, cando le (o 24 de igual mes) a súa obra a compañía do Español que ía representala. Recibira a noticia do seu nomeamento Don Ramón no Hospital da Cruz Vermella, onde fora operado polo Dr. Pascual do seu vello padecemento na vexiga. Pero sentíase bastante ben e consentiu en lerlles *Divinas Palabras*, aos integrantes da Compañía e a outros artistas e escritores que tamén asistían ó acto. Entre eles atopábase Castelao, xunto co poeta ourensán, Ánxel Lázaro; que cultivaba entón o teatro poético que puxera de moda Eduardo Marquina.

«Oír leer a Valle-Inclán sus obras era un puro goce estético. Para los actores y directores, como ocurría con las acotaciones, constituía una extraordinaria fuente de orientación plástica y psicológica, que les permitía entrar en los personajes y captar la atmósfera mágica de sus espacios dramáticos». Diría Antonina Rodrigo no seu relatorio acerca da relación artística de Margarita Xirgú co autor de *Divinas Palabras*, exposto na Cátedra Valle-Inclán do Atenco. (17)

Da lectura, efectuada o 24 de marzo de 1933, quedou unha foto publicada primeiramente na revista *Nuevo Mundo* que xa é histórica; por ser a única na que aparecen xuntos, que eu saiba, Don Ramón e Daniel Alfonso; acompañados ademais de xente famosa. Vese en primeiro termo, á dereita, a Valle-Inclán, sentado coa capa posta, ante unha mesíña enriba da que repousa o manuscrito da traxicomedia que vai ler, e o seu sombreiro. Tamén sentadas, e formando semicírculo, se atopan as persoas máis destacadas; á beira de Don Ramón, a eximia actriz catalana, Margarita Xirgu, e séguenlle na mesma fila o célebre actor asimesmo catalán, Enrique Borrás; o director escénico da compañía e cunado de Azaña, Cipriano Rivas Cherif; Alfonso R. Castelao; o actor Fernando Porredón e a actriz Amalia Sánchez Ariño. De pé, destaca Pedro López Lagar, primeiro actor antes e depois ca Xirgu, e vense outros artistas, críticos e autores, non ben identificados. Anque un me parece Ánxel Lázaro, ao que coñecín de vello, cando volveu do exilio, nos últimos anos de Franco.

CASTELAO DEU O COMPLEMENTO

Valle-Inclán sentou naquela mesa, no medio do enorme e frío escenario, e leu a súa traxicomedia de aldea ante aquel selecto auditorio, absolutamente aglaiado. Acabada a lectura un periodista de *El Sol* abordou a Don Ramón, cando saía do teatro, na Plaza de Santa Ana, acompañado por Castelao. A entrevista foi publicada ao día seguinte naquel periódico sen parigal:

– *¿Asistirá usted al estreno?* –preguntoulle

– *No podré. Es más, quizá no pueda presenciar los ensayos. Me marchó enseguida a Roma. Por la interpretación no temo. Sé que Rivas Cherif cuidará de esto con mucho cariño. Por otra parte, la Xirgu y Borrás han de estar muy bien en sus papeles.*

Logo apretando coa súa única man o brazo esquerdo do seu egrexio paisano, engadiu:

– *El complemento lo dará Castelao. De él depende, en la estampa de Divinas Palabras, lo más inmediato, para que Galicia esté en presencia en la escena. (Es una obra) de infinitos matices... de ritmos variados, pero de una indestructible unidad melódica. Las voces tienen aquí un valor extraordinario. Por eso habrá que ensayarla como se ensaya una orquesta.*

O redactor de *El Sol* manifestoulle o seu sentimento de que o teatro non contase cos medios técnicos dos que dispoñía o cine para obras como as súas *Comedias Bárbaras*. Don Ramón contestou:

– *Exacto. Divinas Palabras parece un pretexto de film. Por su acción.*

Valle-Inclán csixira que a decoración fose concibida polo artista que representaba máis autenticamente o espírito de Galicia. Por iso, a Xirgu e Rivas Cherif non recorreron ós competentes escenógrafos que acostumaban facer os decorados da escena madrileña: Mignoni, Bartolozzi e algún outro.

Alfonso R. Castelao, o deputado galeguista, tiña certa competencia nesa artesanía teatral. Fixera, non hai moito, os decorados para a Coral Polifónica de Pontevedra.

Acertou Valle-Inclán na designación do escenógrafo, pois *Divinas Palabras*, marabilla de plasticidade combinada coa fastuosidade poética do léxico valle-inclanescos, tivo unha prodixiosa posta en escena, mercede ós debuxos de Castelao, realizados materialmente por Pitti Bartolozzi, e aos seus figuríns de típica raíz.

«*Ha sido norma de ejecución en la obra escénica conservar el carácter pictórico de los diferentes episodios* –comentaría o crítico do ABC–. *En cualquier*

momento, la escena ofrece una visión cromática de personas y lugares gallegos. La visión se presenta sutilizada o estilizada, con esa fastuosidad de color y léxico que brilla en el estilo de Valle-Inclán.»

Valle-Inclán quería –segundo Rivas Cherif– que o estilo plástico da representación correspondese ás acotacións do texto escrito, conforme ó «fondo pictórico propicio al ritmo dramático de la acción poética imaginada» por D. Ramón. E Daniel Castelao así o interpretou.

A ESTREA DE DIVINAS PALABRAS

Declinou Valle-Inclán a habitual invitación da prensa para facer a previa autocrítica: «*Obra publicada hace veinte años y traducida al francés, al inglés y al ruso, existen muchas críticas y juicios que excusan el mío. Otra cosa sería el comentario del arreglo teatral hecho por el señor Rivas Cherif.*»

Volvera de Roma no verán Don Ramón e puido asistir á estrea de *Divinas Palabras*, o 16 de novembro de 1933, efectuado case oito meses despois da súa lectura. O arranxo de Rivas Cherif dividiu a traxicomedia en tres xornadas, e estas en quince cadros. A prensa de esquerdas botou as campás ó voo, en louvanza da obra de Don Ramón, e da escenografía de Castelao. Margarita Xirgu fixera unha admirable interpretación de Mari Gaila, e Enrique Borrás asumiu ó seu xeito o papel de Pedro Gailo, e López Lagar o de Lucero.

Ó día seguinte da estrea de *Divinas Palabras*, chegou Don Ramón á súa peña. Non sei se a do Regina, ou a da Granja el Henar. Apertas, gabanzas, comentarios exaltados...

– ¡Moi ben Margarita! ¡Xenial! ¡Extraordinaria! ¡E toda a compañía! ¡E que decorados, os de Castelao! ¡E que ben se comportou o público! ¡Todo estupendo!

Valle-Inclán –segundo conta Francisco Madrid, na súa *Vida altiva*– necesita contrarrestar aquela riada de gabanzas e di en voz baixa:

– Sí, sí, todo está muy bien... Menos Borrás...
– ¿Cómo? ¡Pero si estuvo magnífico!
– ¡No digo que no! ¡Y que es un actor maravilloso!... Pero agiganta los personajes. Les da demasiado empaque y autoridad... En mi obra, como ustedes saben, hace un sacristán de aldea... Pues me lo encontré convertido en el cardenal Segura... (o célebre, entón, cardenal arzobispo de Toledo, tan inimigo da República). (15)

Malia o éxito entre os seus incondicionais admiradores, «el tan esperado montaje de una obra tan polémica tuvo detractores entre el público y provocó una cierta incomodidad entre algunos de sus intérpretes debido a lo escabroso de ella» apunta Robert Lima, en *El Teatro de Su Vida*. (18) E Antonina Rodrigo sinala que «a pesar de la buena acogida de la crítica, Divinas Palabras constituyó un fracaso de público. El poeta Luis Cernuda, que fue al teatro el segundo día de su representación, asistió a la función con cinco espectadores». (17)

A SANTIFICACIÓN DE VALLE-INCLÁN

Valle-Inclán e Castelao volvéronse a ver cando Don Ramón retorna a Galicia, a principios de marzo de 1935, e ingresa na clínica do Dr. Villar Iglesias para tratar a súa enfermidade da vexiga. Nos dez meses que transcorren ata o seu pasamento, máis dunha vez se vería co seu querido escenógrafo de *Divinas Palabras*, que era xa o *claro guieiro da galeguidade*, naquel ano que viviu en Santiago. Encontraríase o autor dos *Esperpentos* co das *Cousas*, seguramente, no Café Derby, que foi naqueles días o máis frecuentado polos artistas e intelectuais. O único testemuño que atopei deses encontros é o que anotou en castelán o mesmo Castelao nos seus *Cadernos* respecto ó derradeiro destino do gran fablistán:

«Un mes antes de morirse me dijo: vengo a entregarte el cuerpo a la tierra que me lo dió, pero estoy viendo que es más difícil morir de lo que parece. ¡Como si tuviera prisa de pagar una deuda sagrada!», engadiría despois o seu bo e xeneroso amigo.

Antecedendo a esc parágrafo Castelao conta a anécdota referente ás conviccións relixiosas de Don Ramón: «Valle se separó de la Iglesia desde el momento en que García Sanchiz (o charlista profesional, tan admirado polos señores das dereitas) habló en la Catedral de Santiago. Por esto le dijo a Rábago (o seu compadre, o tan piadoso D. Andrés) que le propuso recibir a un pobre franciscano que deseaba hablarle. Tú ya sabes que siempre estuve a bien con Jesucristo. ¡No me pongas a mal con El en la hora de la muerte! Y se murió sin confesarse». (1)

No paso de Reis, ventou Valle-Inclán e, efectivamente, o seu pasamento ocorreu o cinco de xaneiro de 1936. Os artistas, os escritores, predo-

minantemente galeguistas, acoden ó sanatorio onde xace o xenial autor das *Comedias Bárbaras*.

Carlos Maside traza co seu lapis maxistral a cabeza xacente de Don Ramón. Francisco Asorey, o chamado *escultor da raza*, saca a máscara daquel *Caronte de ojos de llama*, xa apagados para sempre.

Castelao apunta este dato no seu *Caderno*, mostrando a súa disconformidade: «*A Don Ramón le sacaron la mascarilla. Yo no la he visto, pero aseguro que Don Ramón no tenía mascarilla. Eso de la mascarilla se queda para visages como el de Mussolini*» (o duce do fascismo). (1)

Acudiu o *guieiro*, dende Pontevedra, o día do enterro, á cámara mortuoria de Valle-Inclán. Iría acompañado por Bibiano F. Ossorio Tafall, o seu compañeiro republicano na candidatura e nos escanos do Congreso, e por Luciano del Río, o mozo filosofante pontevedrés; que lle subministró estes datos a Durán. (5)

Ao contemplar Castelao a *fúnebre manquedad do deus pagán* (que diría Machado), Daniel díxolle a Luciano: *É unha figura de cera*. E axiña comezou a retratala; debuxada un intre denantes de despedir para sempre a súa imaxe física, como observaría Paz Andrade, e consta en *La anunciación de Valle-Inclán*. (9)

Participou logo Castelao no cortexo *fúnebre* que acompañou ao cadaleito de Don Ramón, ata o *campolaico* de Boisaca, onde o sepultaron. Narraría logo o *guieiro* a súa impresión daquela derradeira despedida, nunha folla do seu *Caderno*, que despois ampliaría nas súas conferencias sobre *Galicía y Valle-Inclán*:

«*Yo sé que Don Ramón ha muerto. He visto su cadáver. Lo he llevado a enterrar. Lo he llevado a hombros, en una tarde lluviosa de invierno. ¡Jamás el cielo de Compostela lloró tanto! Y lo he visto descender a las entrañas de nuestra madre. Y aún conservo los golpes de la tierra mojada sobre su ataúd. Estoy seguro de que ha desaparecido de nuestro mundo y cuanto más tiempo pasa menos concibo que lo hubiéramos abandonado y que permitiéramos ese enterramiento, porque su efigie última era el mejor milagro de su genio. Sobre la blancura de los lienzos su cara tenía una extaña luminosidad, imposible para toda interpretación plástica. Se había convertido en sustancia impalpable. Parecía un santo*». (1)

Neste parágrafo seméllame que o pensamento de Castelao, quizabes subconscientemente, coincide coa inspiración de D. Antonio Machado; de

quen citei antes un verso que viña como anel ao dedo da inexistente man de Don Ramón. Emparellamento de dous espíritos xemelgos que posiblemente lle compraza a Xesús Alonso Montero, quen tanta devoción lles ten.

Pois si. Parece que soa a voz profunda de Don Antonio cando Castelao sente «*los golpes de la tierra sobre su ataúd*».

¿Quen non se lembra daquela soidade?:

Un golpe de ataúd en tierra es algo perfectamente serio.

Pero hai inda máis, xa que o poeta das *Soledades* escribira, na segunda parte do *Juan de Mairena*, anos antes de que o dixese, nas súas conferencias, o egrexio transterrado, que *un santo de las letras fue Valle-Inclán, el hombre que sacrifica su humanidad y la convierte en buena literatura*. E cabe repetir aquí que Moya del Pino, o futuro ilustrador da Opera Omnia valleinclanesca, xa retrataba, por escrito, *la noble cabeza de... santo de piedra*, de Don Ramón cando inda pontificaba este no vello Nuevo Café de Levante. (3)

Viña sendo, dende o século XIX, un hábito moi frecuente, o de canonizar civilmente aos santos laicos, aos íntegros repúblicos, aos socialistas utópicos, aos austeros anarquistas...

FALANDO EN AMÉRICA DE VALLE-INCLÁN

Tres anos xustos despois da morte do creador de *Divinas Palabras*, Alfonso R. Castelao evoca en La Habana «*la figura viva de Don Ramón del Valle-Inclán, del hombre que todos los españoles echamos de menos en la hora más dramática y tal vez verdadera de España. La silueta de nuestra República —afirma Castelao— perdió su torre más alta: la ilustre torre de marfil en que habitaba Don Ramón. Y nadie ha podido consolarse*». (10)

Iniciouse durante ese tráxico trienio a nosa Guerra Puscuncivil, que aínda duraría nove meses máis dende que o Goberno da República encarga a Castelao que faga por América unha xira de propaganda, destinada a obter simpatía e axuda para o pobo republicano. Embarca en Le Havre, o 20 de xullo de 1938, e desembarca no porto neojorquino uns días despois. Viaxa Daniel por Norteamérica, na súa misión propa-

gandística, e o 11 de novembro vai a Cuba; de onde regresa, o 25 de febreiro do seguinte ano, ós Estados Unidos.

Durante a súa estancia en La Habana pronuncia a primeira conferencia *sobre Galicia y Valle-Inclán*, o 8 de xaneiro dese ano 1939, na Institución Hispano-Cubana de Cultura. Permanece en Norteamérica dezaseis meses; colléndoo aí de seguida o final da Guerra de España (1-IV-1939). Ao cumprirse o cuarto cabodano do pasamento de Don Ramón, volve a disertar adrede del e de Galicia, na casa de España de Nova York, baixo os auspicios do Departamento de Lengua Española, da Columbia University.

Marcha Daniel Alfonso con Virxinia, a súa dona, dos EEUU o 28 de xuño de 1940. Anceiaba ir vivir a Bos Aires, pois atopábase en Nova York, *como nunha gaiola de ferro*. «Castelao chega en xullo de 1940 a Arxentina, onde é recibido con grande entusiasmo. Para os nacionalistas galegos era o líder indiscutible, mentres que para o conxunto da numerosa colonia galega era un artista admirable e un persoeiro de primeira orde». Escribe Henrique Monteagudo, na Introducción ós *Cadernos seus*. (1)

Non pasara un bimestre da chegada de Daniel Alfonso a Bos Aires, cando xa expón –por terceira vez– o 21 de agosto daquel ano, no Colexio Libre de Estudios Superiores, o seu tema recorrente nese primeiro cuatrenio de exilio: *Galicia y Valle-Inclán*.

Existen varias versións de dúas desas conferencias. Da primeira, a publicada pola *Revista Bimestre Cubana*, XLII, 3 (nov./dec. 1938). Reproducida por Neira Vilas, no seu libro *Castelao en Cuba*, e logo por Costa Clavell en *Castelao, entre la realidad y el mito*.

Da segunda conferencia, a dita en Nova York, non sei de ningunha copia. En canto á terceira, a de Bos Aires, publicouse no número 1 do *Pensamiento Español*, de alí, en maio de 1941, e no número 336 de *Galicia*, do mesmo ano. Existe outra versión, editada no volume, publicado en 1967, pola Universidade de La Plata, baixo o título de *Ramón María del Valle-Inclán. Estudios en conmemoración del Centenario*. Foi reproducida por Xesús Alonso Montero na súa obra titulada *Alfonso Rodríguez Castelao. Galicia y Valle-Inclán*. Ediciones Celta, Lugo, 1971.

E o texto que reproduce Monteagudo no fermoso volume *De viva voz, Castelao: Conferencias e discursos*, (4) é no que máis exhaustivamente se

estudia e publica a creación oral do *Guieiro da Galeguidade*. Sen embargo, supoño que por un lapsus calami, ó comezo desta reprodución da conferencia, indicase que foi dada na Universidade de La Habana, 7 de xaneiro de 1939. Esta mesma versión sería editada á parte, con excelentes ilustracións, polo Concello de Vilanova de Arousa, en maio de 1986.

Os textos das conferencias dadas en La Habana e en Bos Aires, que son os que tivemos entre mans, son case exactamente iguais, salvo os sete parágrafos que Castelao agregou ó principio da conferencia, e dous ó final, ao dala na Arxentina.

A da Habana, que a repetiu íntegra logo, comezaba interrogativa e sinxelamente: «¿Me permiten ustedes explicar a mi modo la resurrección literaria de Galicia después de tres siglos de silencio? ¿Me permiten ustedes buscar las causas de tal mudéz?».

A conferencia de Bos Aires empeza dun xeito no que se aprecia o agarimo pola elocuencia pedraiana que el tanto valorou e quixo imitar inutilmente, pois a fala de Don Ramón de Trasalba era imposible de asemellar. Anque o primeiro parágrafo desta terceira conferencia, ten o carácter xeográfico de tantas oracións de Otero Pedrayo. Parece dito por el:

«Galicia era una isla de piedra endurecida por el fuego astral cuando aún España dormía sumergida en el caos de los mares formativos...» e segue dese xeito. Ata que cambia de tocata, para comparar a lenda de Don Eros de Armenteira, coa do frade franciscano Navarrete, como mostra dos dous espíritos contrapostos: o galego e o castelán.

Ademais o texto da disertación de Bos Aires foi embelecido por unha serie de citas de *La lámpara maravillosa*, intercaladas como lemas dos trancos primitivos. Entre unha cousa e outra, é moi pouco o espacio, e o tempo, que lle restou a Castelao para falar de Valle-Inclán, como agora me queda a min para tratar da relación entre os dous.

Xa o recoñeceu Daniel na última conferencia ó dicir: «Guiado por mi deseo de hablar de Valle-Inclán escribí estas cuartillas dejándome llevar de mis inclinaciones sentimentales, lejos del afán de crítica literaria, y al final resultó que se me fue la mano y hablé más de Galicia que de Don Ramón».

Era ben certo, pois dedicou a metade do primeiro relatorio a explicar os azares do idioma galego, e logo o rexurdimento literario do seu uso. E tras unha longa divagación ó redor da saudade, Castelao achégase ó mar Tirreno de Don Ramón, para facer un inventario dos «*hidalgos arosanos* que

son la flor de la locura gallega». Pasando seguidamente a «hablar del ambiente que rodeó la vida infantil de Valle-Inclán y de los paisajes que han influido en su genio artístico».

Para o que aproveitou as visións do Barbanza e da Ría que xa empezara a expoñer Daniel oralmente vinte anos atrás; as cales compoñerían a materia da primeira *Cousa*; a titulada *A carón da natureza*. Son as que hai un par de anos me atrevín a poñer en verso; recompoñendo así *Os versículos do Barbanza* nos que tiven en conta toda a rica intertextualidade de Castelao nese asunto.

OS DOUS DE SEMPRE

O resto da disertación que lle quedou a Castelao para falar propiamente de Don Ramón, non é cousa de repetila aquí, pois os poucos datos concretos que nela existen sobre a relación vital dos dous grandes arousáns xa os fun adiantando ó longo deste *rollo*. Todo o que máis di constitúe unha entusiasta exaltación da galeguidade de Valle-Inclán. É unha teima que viña sendo obxecto de debate, antes de que Castelao dese a súa sen-

tencia, e máis aínda despois dela: Paz Andrade, Filgueira Valverde, Carballo Calero, José Antonio Durán, Alonso Montero, Francisco Rodríguez, Méndez Ferrín, Daniel Cortezón, trataron de abondo, a mantenta, do polémico asunto.

A miña intención era soamente *empalmar* cantas informacións puidese atopar nos meus libros e papeis respecto á interconexión das vidas case paralelas de Don Ramón e Daniel. Sen pretender afondar nas ideas, ou ideais galegos de un e de outro. Ou do que pensaba o outro do un. Pois non son un profundador, como *o barbeiro de sábado*. Xa que como se queixaba el: *non podo profundar máis porque non sei latín*.

E para profundar a modo nesta cuestión recomendando a lectura de *Castelao y la condición gallega de Valle-Inclán*, título e tema da conferencia que deu o citado Daniel Cortezón, no primeiro curso da mencionada cátedra Valle-Inclán, do Ateneo de Madrid, inaugurada o 4 de novembro de 1988. Sería o mellor complemento ideolóxico desta pequena historia dunha amizade distante, pero sempre cordial. (17)

¡Sempre!, a palabra esencial de Castelao: *Sempre en Galicia. Os dous de sempre*. Neste caso... e sempre ¡Don Ramón e mais Daniel!

Apunte inédito da cabeza xacente de Valle-Inclán, tomado por Alfonso Castelao.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

1. CASTELAO: *Cadernos. Escolma 1938-1948*. Notas para a conferencia sobre Valle-Inclán. Introducción de Henrique Monteagudo, Fundación Penzol, Ed. Galaxia, Vigo, 1993.
2. BAROJA, R.: *Gente de la Generación del 98*, Ed. Juventud, Barcelona, 1969.
3. *La Pluma*, vol 6, Madrid, enero 1923.
4. CASTELAO: *De viva voz. Conferencias e discursos. Humorismo. Debuxo humorístico, caricaturas*, edición Henrique Monteagudo, Fundación Castelao, 1996.
5. DURÁN, J. A.: *El primer Castelao. Biografía y Antología Rotas*, Siglo XXI, Ed. Madrid, 1972.
6. PAZ ANDRADE, V.: *Castelao na luz e na sombra*, Edición do Castro, Sada, A Coruña, 1982.
7. LLORENS, E.: *Valle-Inclán y la plástica*, Insula, Madrid, 1975.
8. CASONA, A.: *El estreno de Os vellos non deben de namorarse*.
9. PAZ ANDRADE, V.: *La anunciación de Valle-Inclán*, Ed. Losada, Buenos Aires, 1967.
10. CASTELAO: *Galicia y Valle-Inclán*, Ed. Concello de Vilanova de Arousa, 1986.
11. *¡Máis alá!*, en *A Nosa Literatura*, 27. *A Vangarda*, ASPG, A Nosa Terra, Vigo, 1997.
12. MANOEL-ANTONIO: *III Correspondencia*, Edición, limiar e notas de Domingo García-Sabell, Galaxia, Vigo, 1979.
13. RISCO, V.: *Do «Máis alá» e máis do «Foulard» en A Nosa Literatura*, 30, *Teóricos da arte*, ASPG, A Nosa Terra, Vigo, 1997.
14. RISCO, V.: *Leria*, Colección Trasalba, 3, Galaxia, Vigo, 1961.
15. Madrid, F.: *La vida activa de Valle-Inclán*, Editorial Poseidón, Buenos Aires, 1943.
16. *Valle-Inclán y su tiempo*, 1986. Cincuentenario Exposición: *Montajes de Valle-Inclán*, Ministerio de Cultura.
17. *VALLE-INCLÁN*, Homenaje del Ateneo de Madrid, Madrid, 1991.
18. LIMA, R.: *El teatro de su vida*, Nigra, Consorcio de Santiago, 1995.
19. COSTA CLAVELL, X.: *Castelao entre la realidad y el mito*, Plaza Janés ed., Esplugues de Llobregat, 1986.
20. CASTELAO/BOROBÓ: *Os versículos do Barbanza*, Apéndice a *A Rianxada*, Ed. Hipocampo Amigo, Madrid, 1998.